

Veiligheid en stress in de maatschappij

door R. A. Pierloot

Het valt de mens zwaar om te begrijpen waarom de door hem zelf geschapen instellingen niet veel meer een bron van beveiliging en welzijn uitmaken. Men kan moeilijk betwisten dat we ons in onze huidige cultuur niet goed voelen. Aldus betoogde Freud (1930) in zijn studie 'Das Unbehagen in der Kultur'. Hij besluit zijn betoog als volgt: 'De vraag naar de lotsbestemming van het mensdom lijkt mij te zijn of, en in welke mate, de cultuurontwikkeling er zal in lukken het gestoord zijn van het samenleven door de menselijke agressie en zelfvernietigingsdrang baas te worden. In dit verband verdient de tegenwoordige tijd wellicht een speciale belangstelling. De mensen hebben het thans in de beheersing der natuurkrachten zo ver gebracht dat ze het, met de hulp hiervan, gemakkelijk hebben elkaar tot de laatste man uit te roeien. De wetenschap hiervan maakt een belangrijk stuk van hun actuele onrust, ongeluk en angststemming uit. Nu is het te verwachten dat de andere van deze beide hemelse machten, de eeuwige Eros, een inspanning zal ondernemen om in de strijd met zijn evenzeer onsterfelijke tegenstander de bovenhand te halen. Maar wie kan de uitslag en het resultaat voorspellen?' Deze gedachten werden verder ontwikkeld in het werk van Marcuse (1955) dat een pleidooi uitmaakt voor de realisatie van de erotische krachten in de maatschappij en cultuur. Ook de visie op de therapeutische benadering van de psychisch dysfunctionerende mens kan hierin een inspiratiebron vinden (Van Hest, 1977). Maar hoe komt men ertoe deze abstracte, metapsychologische, begrippen in concrete maatschappijstructuren en cultuurpatronen om te zetten?

In onze tijd is maatschappijkritiek een populair begrip geworden. Het 'geëngageerd' zijn is een kwalificatief dat met trots gehanteerd wordt; wie het ontbeert, wordt met een wat meewarige toegeeflijkheid als min of meer achterlijk beschouwd. Voor de massamedia, de kunstenaars en de verlichte intellectuelen is de maatschappijkritiek tot een slagwoord uitgroeid. Voor cabaretiers, chansonniers

* Schrijver is hoogleraar psychiatrie aan de Universiteit te Leuven; hij bracht deze lezing op het Congres 'Maatschappij, oorzaak van geestesstoornissen', georganiseerd door de Stichting 'Julie Renson', Brussel 2-3 juni 1977.

en journalisten is het een beroep geworden, voor sommigen zelfs aardig renderend. Wat is de zin van dit alles? Bestaat er geen gevaar dat een vrij onkritische veralgemening van begrippen als 'engagement' en 'maatschappijkritiek' ook de betekenis ervan doet verwateren? Het wordt tot een aangenaam tijdverdrijf dat min of meer pikant kan gekleurd zijn, maar waarvan de draagwijdte dubieus blijft.

Mens en maatschappij

De mens is in zijn wezen afgestemd op medemensen. Van in zijn prilste kindertijd wordt zijn ontwikkeling in ruime mate bepaald door contacten met de mensen uit zijn omgeving. Doorheen gans zijn levensloop heeft hij behoefte aan goedkeuring, genegenheid, steun en begrip van anderen. Het is de verhouding met de anderen die voor de mens de voornaamste bron van geluk maar ook de meest voorkomende vorm van spanning en bedreiging uitmaakt. Daarom heeft het mensdom in de loop van zijn geschiedenis zekere structuren uitgebouwd, waarvan men verwacht dat ze de onderlinge interacties en verhoudingen in voldoende mate kunnen stabiliseren, om het individu te ontlasten van een continuë onzekerheid in de contacten met anderen. De mens verwacht van deze structuren dat ze enerzijds een zekere graad van veiligheid waarborgen, anderzijds voldoende ruimte laten voor zijn persoonlijke en vrije ontwikkeling.

De zogenoemde 'maatschappij' kan in dat opzicht als een overkoepelende structuur beschouwd worden die een reeks van substructuren, zoals de familie, de arbeidsorganisatie, de administratieve orde, de rechtspraak, de gezondheidszorg, het socio-economisch stelsel, de vrije tijdsorganisatie, de wetenschaps- en kunstbeoefening, enz. omvat. In de actueel veel verspreide systeem-theorie kan men de maatschappij zien als een ruim systeem waarbinnen subsystemen functioneren waarvan de mens, op zichzelf ook als een verder subsysteem te beschouwen, deel uitmaakt (Laqueur, 1968).

In deze zin wordt het functioneren van de mens beïnvloed door de systemen van hogere orde waarin hij ingeschakeld is, maar omgekeerd gaat het functioneren van een subsysteem ook zijn weerslag hebben op meer overkoepelende systemen. De wijze waarop de maatschappij met haar subsystemen uitgebouwd is beïnvloedt het individu, maar is anderzijds ook de resultante van het functioneren van deze individuen. De maatschappij berust op de groepsorganisatie, waarin elk individu zijn plaats in het geheel in te nemen heeft ten opzichte van de heersende structuur. De cultuur, gedefinieerd als een binnen een bepaalde samenleving geldend geheel van normen, drukt zijn stempel op de maatschappijstructuur. Hoewel theoretisch te onderscheiden, hangen maatschappijstructuur en cultuur nauw samen. Maatschappij en cultuur kunnen ertoe bijdragen dat de opgaven die het individu te verwerken krijgt zwaarder uitvallen. In deze zin kunnen we van stresserende elementen in maatschappij en cultuur spreken.

Verkeerdelijk gebruik van het begrip 'maatschappij'

Vooraleer we onze aandacht gaan richten op de wijze waarop de maatschappijstructuren en de daarin geldende waarden en regels, die we als cultuur bestempelen, tot een bron van stress voor het individu kunnen worden, moeten we wel enkele misverstanden uit de weg ruimen. Vooreerst is er de verwijzing naar de maatschappij als een soort van magisch buitenmenselijk noodlot dat alle onheil en lijden veroorzaakt en waarvan men verwacht dat ze tot een bron van welzijn en geluk zal worden als men er maar genoeg verwijten aan toestuurt. Wanneer we de maatschappij gaan voorstellen als een mysterieuze macht, buiten en boven de mens gelegen, dan schiet er inderdaad niet veel anders over dan te blaffen als een hond naar de maan. Maar de maatschappij is een geheel van mensen en kan alleen veranderen als mensen veranderen. Het gaat evenmin op de maatschappij gelijk te stellen met 'de anderen'. Het 'l'enfer c'est les autres' van Sartre mag dan allicht een veel verspreid en meestal misbegrepen slagwoord zijn, het draagt niets bij wanneer men het als passe-partout gaat gebruiken. Enige kritische nuancering en individualisering in dit begrip van 'de anderen' dringt zich wel op. Wanneer mijn vader mij op een dominerende en onrechtvaardige wijze behandelt, dan is het niet noodzakelijk omwille van zijn inschakeling in de maatschappij, het kan ook aan zijn persoon liggen. Wanneer mijn werkgever voor mij een bron van stress uitmaakt, kan dit best te maken hebben met zijn karakter of misschien zelfs met zijn spijsvertering en niet noodzakelijk met de arbeidsorganisatie in de maatschappij. Wanneer men elke vorm van sociale interactie, waarin de mens ingeschakeld is en die tot eventuele spanningen of onwelzijn kan leiden, als de 'maatschappij' gaat bestempelen, dan verliest dit begrip elke specifieke betekenis. Lange tijd heeft men het welgevoel en de veiligheid in de maatschappij gelijkgesteld met de beschikking over materiële mogelijkheden, vooral deze geleverd door de technische vooruitgang. Nu is de slinger omgeslagen en wordt alle heil verwacht van milieu en natuurbescherming. Hoe sympathiek ons de groene bomen en de kleine zeehondjes ook mogen voorkomen, het lijkt weinig waarschijnlijk dat hun bijdrage tot een welzijnsmaatschappij meer zal betekenen dan deze van de auto en de vaatwasser. De mens is een cultuurwezen en het zou naïef zijn te menen dat met de slogan 'terug tot de natuur' alle problemen op te lossen zijn. Als conclusie van een recente epidemiologische studie komt Srole (1977) overigens tot de conclusie dat de mentale morbiditeit geringer is in de grootstad dan in rurale gebieden.

Zoals hoger gezegd kan men binnen de maatschappij zekere substructuren of subsystemen onderscheiden, waarvan het functioneren tot spanningen voor het individu kan leiden. Veelal wordt het onderscheid tussen deze substructuren niet gemaakt en gaat men naar de maatschappij in zijn geheel refereren. Zo gaat men invloeden van het socio-economisch stelsel, het administratief apparaat, de familiale structuur of andere substructuren met elkaar verwar-

ren en globaal aan de maatschappij toeschrijven. Een dergelijke verwarring is dan ook een grote hinderpaal bij het formuleren van specifieke problemen en doelstellingen van verandering. Het is zeker niet onze bedoeling door het signaliseren van deze misbruiken van de term 'maatschappij' de invloeden van deze laatste te minimaliseren. De vraag dringt zich echter op of de energie die nu besteed wordt aan wilde aanvallen en revendicaties tegenover 'de' maatschappij niet op nuttiger wijze zou besteed worden aan het omschrijven en op punt stellen van meer specifieke problemen in de relaties tussen individu en maatschappij.

Maatschappij en mensbeeld

Het individu koestert zekere verwachtingen tegenover de maatschappij. Enerzijds verwacht de mens een zekere graad van veiligheid. Deze kan geconcretiseerd worden in materiële mogelijkheden maar wellicht nog meer in zekere regulaties van de onderlinge verhoudingen der individuen. Anderzijds verwacht men in zijn individuele mogelijkheden erkend te worden en de vrijheid tot ontwikkeling hiervan te krijgen. Zowel in zijn verwachtingen van veiligheid als van individuele ontwikkelingsmogelijkheden kan de mens zich te kort gedaan voelen. Daarbij leiden deze beide verwachtingsdomeinen gemakkelijk tot tegenstellingen waarvoor compromisoplossingen moeten uitgewerkt worden. Veiligheid moet vaak betaald worden met beperking van vrijheid; grotere vrijheid betekent meer bedreiging en minder bescherming. Vandaar het probleem van de 'angst voor de vrijheid' zoals beschreven door Fromm (1941).

Deze verwachtingen worden verondersteld op de natuur van de mens zelf te berusten. Oplossingen voor deze verwachtingen, in bepaalde maatschappijstructuren en cultuurpatronen uitgewerkt, zullen slechts bevredigend zijn in zoverre ze met de natuur van de mens rekening houden. Nu bestaan over deze natuur van de mens nogal uiteenlopende opvattingen; er bestaan vele mensbeelden. Niet alleen in de loop der tijden kan men een evolutie in het mensbeeld vaststellen. Maar ook wanneer de actuele psychologische stromingen onder ogen nemen, merken we de meest uiteenlopende opvattingen. Nemen we maar als extreme tegenstellingen het robotmensbeeld van Skinner (1972) tegenover het existentiële mensbeeld van Frankl (1951). Op welk mensbeeld moet dan de maatschappij afgestemd zijn?

Wat de maatschappij aan het individu kan bieden en de mate waarin zij de verwachtingen van het individu kan inlossen zal bepaald worden door haar structuren waarin eenieder een bepaalde plaats met rechten en opgaven toebedeeld krijgt. Maar de opbouw en werking van deze structuren is bepaald door de cultuur, gezien als een geheel van normen en waarden die het gedrag van de individuen binnen de maatschappijstructuur vastlegt. Maar in de heersende cultuur reflecteert zich ook weer een bepaald mensbeeld. Wanneer de maatschappij te kort schiet in het voldoen van de verwachtingen van een groot aantal van de haar constituerende indi-

viduën, dan wijst dit erop dat ze gegrondvest is op een mensbeeld dat niet of in onvoldoende mate overeenstemt met de werkelijke natuur van de mens, of althans de heersende opvatting hierover. Het niet voldaan zijn van de verwachtingen die men tegenover de maatschappij koestert, veroorzaakt bij het individu een overbelasting of stress die kan bijdragen tot het ontstaan van psychische of psychosomatische dysfuncties. Deze stelling wordt gestaafd enerzijds door de resultaten van zekere epidemiologische studies, anderzijds door het vooropstellen van verbanden tussen zekere sociaal-culturele verschijnselen en mechanismen die als pathogenetisch beschouwd worden binnen het kader van een psychodynamische visie op het ontstaan van psychische stoornissen.

Epidemiologische studies

In een aantal onderzoeken werd de invloed nagegaan van bepaalde maatschappelijke factoren op de frequentie van optreden van psychische stoornissen en zekere houdingen hiertegenover. De meeste en belangrijkste studies hebben zich toegespitst op de factor 'sociale klasse'. Deze factor is nochtans altijd een complex van meerdere elementen zoals afkomst, opvoeding, macht en aanzien, materiële welstand, maar ook woonplaats, ras en godsdienst zijn er in sommige gevallen in vervat. Een uitgangspunt was de vaststelling van Faris en Dunham (1939) dat in de psychiatrische ziekenhuizen in Chicago de frequentie van opgenomen schizofrenen uit bepaalde stadswijken duidelijk deze van andere wijken overtrof. De vraag rees in hoeverre dit moest verklaard worden door een invloed van het milieu op de betrokken personen of door een aange trokken worden van psychisch gestoorden naar bepaalde milieus, in casu ook bepaalde stadswijken. Die vraag komt terug bij vele studies die een grotere frequentie van psychische stoornissen in lagere sociale klassen aantonen.

Hollingshead en Redlich (1958) publiceerden een belangrijke studie waarbij ze, uitgaande van patiënten in psychiatrische behandeling, verbanden met de sociale klasse nagingen. Hun voornaamste conclusies waren dat het percentage van personen uit lagere sociale klasse groter was bij psychiatrische patiënten dan in een steekproef uit de bevolking: 38,2% van de patiënten behoorden tot de laagste van hun vijf onderscheiden sociale klassen, terwijl deze klasse slechts 18,4% van de vergelijkende steekproef uitmaakte. Daarbij is het percentage psychosen het hoogste in de laagste sociale klasse. Uit gevalsanalyse bleek ook dat in de laagste klassen meer stresserende situaties op gebied van gezinssituaties en leefwijze voorkwamen. Het argument dat juist de psychische stoornis iemand naar een lagere klasse deed afzakken werd hier weerlegd, althans voor de schizofrenie, door de vaststelling dat 97% van de onderzochte patiënten in dezelfde klasse gebleven was als hun familieleden. De voornaamste objectie in verband met de bevindingen van deze studie lag in het feit dat men alleen uitging van gekende psychiatrische patiënten. Zeker omdat uit het onderzoek ook bleek dat men-

sen uit lagere klassen veel gemakkelijker gehospitaliseerd werden en praktisch geen gesofisticeerde vormen van behandeling, zoals psychotherapie of psycho-analyse, kregen. In hoeverre was het voorkomen van meer en ergere vormen van psychische stoornissen in deze groep eventueel aan het ontbreken van een adequate behandeling te wijten? Worden psychische stoornissen in hogere klassen niet gemakkelijker gecamoufleerd?

In 1962 en 1963 verscheen de Midtown Manhattan Study (Srole et al., 1962, Langner and Michaël, 1963) waarin als postulaat vooropgesteld werd dat socio-culturele factoren, in hun normatieve en deviante vormen, werkzaam in intrafamiliale en extrafamiliale settings, gedurende kindertijd en volwassenheid, meetbare gevolgen hebben, die reflecteren in verschillen in geestelijke gezondheid, vast te stellen binnen een populatie. Hier ging men niet uit van psychiatrische patiënten maar van een aselechte steekproef van 1660 personen tussen 20 en 59 jaar, waarin een aantal variabelen werden nagegaan, enerzijds in verband met hun socio-culturele achtergrond, anderzijds hun psychisch functioneren. De conclusie was dat psychische stoornissen meer voorkwamen in de lagere sociale klassen. Niet alleen bleken deze personen aan meer stresserende situaties blootgesteld te zijn, maar ook bij een gelijk aantal stressfactoren bleken ze meer psychische stoornissen te vertonen dan deze uit hogere sociale klassen. Vandaar de notie van een grotere 'kwetsbaarheid' bij de lagere sociale klassen, een notie die door andere auteurs verder uitgewerkt is. Het komt erop neer dat, bij een analoge stress, mensen uit lagere sociale klasse gemakkelijker decompenseren omdat zij meer kwetsbaar zijn. Wat bepaalt deze kwetsbaarheid? Volgens de studie van Philips (1968) moet men rekening houden met de balans tussen positieve en negatieve ervaringen. Iemand die meer positieve ervaringen heeft zal ook gemakkelijker stress verwerken. Het bleek inderdaad uit zijn onderzoek dat bij personen met een hoge 'Affect Balance Score', een maatstaf van het verschil tussen het aantal positieve en negatieve gevoelens, geen relatie bestond tussen sociale klasse en het voorkomen van psychische stoornissen. De bevindingen van Harris (1975) in de Camberwell studie liggen in dezelfde lijn. Hij besloot tot een grotere kwetsbaarheid bij vrouwen van lagere sociale klasse. In deze kwetsbaarheid speelden vier factoren een rol: de kwaliteit en steun van interpersoonlijke relaties (4% decompensaties waar deze goed waren tegen 38% waar deze slecht waren), verlies van de moeder vóór de ouderdom van 11 jaar, meer dan drie kinderen onder de 14 jaar thuis, ontbreken van een eigen werkkring. Hij zocht deze vier factoren tot een synthese te verwerken. Vroegtijdig verlies van de moeder zou bijdragen tot een vermindering van zelfwaardering. Deze zou kunnen gecompenseerd worden door goede interpersoonlijke relaties en door een eigen werkkring. Tegenover deze mogelijkheden moet een groter aantal jongere kinderen thuis, wat in de lagere klasse aanzienlijk meer voorkwam, als een negatieve factor beschouwd worden.

Dohrenwend en Dohrenwend (1969) analyseerden 44 studies met

betrekking tot de relatie tussen sociale statuselementen (leeftijd, geslacht, ras, klasse) en het vóórkomen van psychische stoornissen. Ze voegden hieraan een eigen onderzoek toe waarbij ze de invloed van genetische tegenover maatschappelijke factoren in het ontstaan van psychische stoornissen nagaan. Hoewel de meeste studies een hogere frequentie van psychische stoornissen in lagere dan in hogere sociale klassen aangeven, menen de auteurs dat men toch ook met de omgekeerde invloed, namelijk dat psychische stoornis, op grond van andere factoren (in hun studie vooral de erfelijkheid), zelf ertoe bijdraagt dat iemand in een lagere klasse terecht komt. Volgens deze auteurs is het zo dat in de lagere sociale klassen stress heviger is dan in de middenklasse, maar niet frequenter. Daarbij trekken ze de aandacht op de factor van secundaire ziekte-winst en secundair ziekteverlies. Ze komen tot de bevinding dat in lagere sociale klassen en bij minder bevoordeelde etnische groepen meer gevaar bestaat van secundaire ziekte-winst terwijl secundair ziekteverlies minder waarschijnlijk is. Ze menen dat dit een element kan zijn dat psychische stoornissen, die reactief opgetreden zijn, in stand kan houden in de lagere sociale klassen.

Deze epidemiologische studies, waarvan we hier slechts de voor-naamste citeerden, pleiten ongetwijfeld voor een favoriserende invloed van het behoren tot een lagere sociale klasse op het voorkomen van psychische stoornissen. Ze tonen evenwel ook aan hoe complex dit verband is. Als mogelijke invloeden moeten in acht genomen: meer stress, langduriger stress, minder adequate behandeling, grotere kwetsbaarheid voor stress, meer secundair ziekte-gewin. Wanneer men in acht neemt dat het begrip 'sociale klasse' een complex gegeven is dat zowel verwijst naar afkomst, opvoeding, beroep, invloed en macht gesteund op economische of administratieve basis, soms ook godsdienst, ras en woonplaats, moet men niet verwonderd zijn dat de bevindingen nogal uiteenlopend kunnen zijn. Er is op dit domein beslist nog heel wat onderzoek te verrichten om tot meer exacte conclusies te komen.

Maatschappelijke en culturele elementen in de psychodynamische genese van psychische stoornissen

In de psychodynamische psychiatrie wordt de nadruk gelegd op de betekenis van niet voldane fundamentele menselijke aandriften in het tot stand komen van psychische stoornissen. Dit proces kan beschreven worden in termen van intra-psychische verwerkingen; deze worden bepaald enerzijds door een biologische aanleg, anderzijds door de doorleefde contacten met andere mensen. Deze laatste zijn niet alleen belangrijk als bron van geïnterioriseerde instanties in het psychisch functioneren maar ook als rechtstreekse partners in de realisatie van dynamische tendenzen. Vandaar het ontstaan van een psychodynamische richting waarbij vooral de betekenis van het aandeel van interpersoonlijke elementen in de genese van het psychisch dysfunctioneren belicht werd. De voor-naamste grondleggers van deze richting zijn Sullivan (1953) en

Horney (1937), maar ook in de opvattingen van Adler (1930) vindt men hiervoor belangrijke aanknopingspunten.

Analyse van de interpersoonlijke relaties leidt alras tot de vaststelling dat houdingen en reacties van andere mensen, waarmee een individu te maken krijgt, in min of meerdere mate bepaald zijn door de maatschappelijke structuur en cultuur waarin ze ingeschakeld zijn. Dit heeft ertoe geleid dat een aantal auteurs beproefd hebben zekere maatschappelijke en culturele elementen te omschrijven die, juist in zoverre ze de interpersoonlijke houdingen medebepalen, tot stress en eventuele decompensatie bijdragen. De gedachten van Horney (1937) in deze richting werden gecompleteerd en uitgewerkt door een reeks auteurs waarvan we, als enkele van de voornaamste, Fromm (1941, 1955), Laing (1969), Mitscherlich (1963, 1969) en Richter (1976) vermelden. De hierna volgende opvattingen zijn op hun werk gebaseerd.

(a) *Uniformisering in de maatschappij* – Een van vele zijden belichte grondidee is de opvatting dat de maatschappijstructuur pathogeen is in zoverre ze de mens belet tot de uitbouw van zijn persoonlijke eigenheid te komen. Van jongsaf wordt men geconfronteerd met een systeem waarin geen plaats gelaten wordt voor zelfontplooiing. Men beleeft zich als overgeleverd aan krachten waarop men geen vat heeft. Bureaucratische organisatievormen in een samenleving, die gedomineerd wordt door machten van geconcentreerd kapitaal of staatsdirigistische instanties, laten geen ruimte meer voor initiatieven gesteund op persoonlijke geestesactiviteit. Men kan slechts 'meedraaien' in het systeem, maar geraakt hierbij meer en meer vervreemd van zichzelf.

Daarbij wordt in een dergelijke maatschappij de veiligheid een lokmiddel om het individu in zijn onpersoonlijk bestaan te fixeren. Elke poging om hieraan te ontsnappen confronteert het individu met de angst om geïsoleerd en alleen te staan. De vervreemde mens voelt zich slechts veilig wanneer hij zoveel mogelijk eenvormig op de meerderheid afgestemd is. Het komt tot de 'angst voor de vrijheid' zoals Fromm (1941) het uitgedrukt heeft. Deze isolatieangst wordt overigens op handige wijze uitgebuit in reclame en het aanzetten tot consumptie. Men moet een bepaalde mode volgen, men moet bepaalde produkten gebruiken, men moet zekere zaken bezitten want anders is men niet zoals 'iedereen'. Complementair hieraan is de lokroep om door het bezitten van iets exceptioneels de schijn te redden van persoonlijk te zijn.

Naast vervreemding en isolatieangst wordt als stresserend fenomeen in de uniformiserende maatschappij de 'etikettering' beschreven. Het komt erop neer dat iemand die zich niet in overeenstemming met de aanvaarde regels gedraagt, door het feit dat hij als 'deviant' bestempeld wordt, meer en meer in de residuele deviantie gedrongen wordt. Deze opvattingen werden door Goffman (1961) en Scheff (1974) naar voren gebracht als verklaring voor het ontstaan en bestendig worden van een psychiatrische ziektecarrière, op grond van de psychiatrische etikettering. Eens dat deviant

gedrag als een psychiatrische aandoening 'gelabeld' is kan de persoon niets anders meer dan deze rol verder waar te maken. Meer in het algemeen kan men zeggen dat het etiket iemand in een positie duwt waarin hij zich in min of meerdere mate als verwoorde gaat beleven. Als gevolg van deze stress gaat hij zich meer en meer als afwijkend gedragen, waardoor zijn uitstoting nog versterkt wordt. Er ontstaat een vicieuze cirkel die nog moeilijker kan doorbroken worden.

Onafgezien van de psychiatrische rubricering moet men met vele andere vormen van etikettering in de maatschappij rekening houden. Er is de administratieve, bureaucratische etikettering. Wanneer iemand een jaar werkonbekwaam is staat hij bij de ziekteverzekering als 'invalide' geboekt. Om zekere financiële voordelen te genieten moet iemand als 'minder valide' geregistreerd worden. Van alle kanten wordt voortdurend geschermd met benamingen als 'gehandicapten', 'marginalen', 'onaangepasten', enz. Met de beste bedoelingen, maar vaak uit sensatiezucht, gaat men in de nieuwsmedia mensen demonstreren als verslaafden, marginalen of andere mislukkelingen, aldus het proces van de etikettering onderhoudend. Is het dan te verwonderen dat op deze wijze groepen van mensen in stand gehouden worden die in het zich afzetten als minderheidsgroep hun houvast zoeken te vinden? Een verschijnsel dat overigens voldoende gekend is uit ervaringen met etnische of religieuze minderheidsgroepen.

(b) *Restrictieve en contradictorische waarden in de cultuur* – In de houding die mensen tegenover elkaar aannemen worden ze medebepaald door heersende waarden in een bepaalde cultuur. Wanneer in het algemeen de tolerantie tegenover uitingen van menselijke aandriften gering is, zal dit tot spanningen en frustraties bijdragen. Een speciaal probleem wordt hier geboden door de menselijke agressiviteit, waarvoor het vinden van tolerabele uitwegen zo maar niet voor de hand ligt.

Aan restrictieve houdingen in de cultuur en hun ongunstige weerslag op het psychisch functioneren is de laatste jaren veel aandacht besteed. Maar minstens zo belangrijk lijken ons de contradictorische richtlijnen waarmee het individu in de cultuur voortdurend geconfronteerd wordt. De notie van conflict als pathogenetisch mechanisme in het ontstaan van psychische stoornissen is één van de basisbegrippen uit de psychoanalyse. Zogenaemde 'experimentele neurosen' bij dieren worden verwekt door het aanbieden van tegenstrijdige signalen. Het lijkt dan ook voor de hand liggend te veronderstellen dat een individu, dat in de maatschappij voortdurend geconfronteerd wordt met tegenstrijdige waarden, hierbij een stress te verwerken krijgt die tot decompensatie kan bijdragen. Als één van de meest opvallende domeinen van contradictorische waardedomeinen in de maatschappij geldt zeker de tegengestelde opgave tussen broederlijkheid en competitie. Gezagdragers in alle onderdelen van de maatschappij gaan voortdurend het heerlijke ideaal van de naastenliefde, wederzijdse eerbied, gelijkheid en broeder-

lijkheid beklemtonen. Maar terzelvertijde is hun eigen loopbaan grotendeels gebaseerd op een soms niets ontziende competitie, gericht op het uitschakelen of achteruitzetten van de anderen. Een variante van de tegenstelling broederlijkheid-competitie is deze tussen zelfzucht en onbaatzuchtigheid. Achter hoevele pleidooien van onbaatzuchtigheid gaat een nauwelijks verkapte zelfzucht schuil? De tegenstelling tussen woorden en daden op deze domeinen, zoals deze geconcretiseerd tot uiting komt bij hen die als personifiëring van een geldende cultuur kunnen beschouwd worden, schept voor het hiermede geconfronteerde individu een moeilijk te verhelpen verwarring. Het is zeker geen toeval dat het succes van J. Carter als president in belangrijke mate samenhangt met zijn oproep tot meer echtheid en oprechtheid.

Andere tegenstrijdige waarden in de cultuur confronteren het individu met moeilijk te verzoenen opgaven. Zo is er de uitbouw van familiale en werkopgaven. Arbeid en de resultaten van arbeid gelden in de maatschappij als belangrijke realisaties. Maar zeer dikwijls zijn ze slechts tot stand gekomen ten koste van een verwaarlozing van familiale opgaven. Van de andere kant wordt dan weer het enorme belang van affectieve en familiale banden opgemeld. Maar het blijft zeer dikwijls een lip-service omdat in de bestaande structuur deze waarden niet gevaloriseerd zijn. Vooral aan vrouwen wordt voortdurend voorgehouden hoe belangrijk hun aanwezigheid is voor het kind. Maar voor hun valorisatie in de maatschappij wordt een eigen werkkring buitenshuis en een persoonlijke loopbaan als de hoogste realisatie voorgesteld.

Het wekken van verwachtingen die niet vervulbaar zijn, en dat op allerlei domeinen, is een veel verspreid cultuurpatroon. Niet alleen politici in verkiezingscampagnes maar ook maatschappijtheoretici komen graag aan met voorstellingen waarbij voor iedereen alles mogelijk is. Daartegenover staan in de werkelijkheid allerlei beperkende factoren, niet in de laatste plaats in de mens zelf gelegen. Het is overigens voor de hand liggend dat deze contradictorische waarden, waarmee de mens in de cultuur geconfronteerd wordt, de weerspiegeling zijn van zijn eigen tegenstrijdige verlangens. Maar anderzijds wordt de integratie van deze tegenstrijdige verlangens in de mens juist bemoeilijkt wanneer hij ze in de heersende cultuur in voortdurende weerspiegeling terugvindt. Een cultuur, die enerzijds een geïdealiseerd mensbeeld vooropzet, maar niet kan beletten dat de mens voortdurend geconfronteerd wordt met gedragingen en gebeurtenissen die in contradictie zijn met dit geïdealiseerd mensbeeld moet noodzakelijkerwijze stresserend overkomen. Alleen het afstemmen van cultuurwaarden op een meer realistisch mensbeeld kan hieraan verhelpen.

Al deze hier aangehaalde formuleringen leveren een, uiteraard beperkte, illustratie van verbanden die kunnen verondersteld worden tussen zekere maatschappelijke en culturele fenomenen en eventueel pathogene stress waarmee het individu geconfronteerd wordt. De werkelijke draagwijdte ervan zal vanzelfsprekend afhankelijk zijn van de mogelijkheden tot verwerking en persoonlijke

stellingname, waarover het individu beschikt. Hoewel deze gegevens als enigszins speculatieve veralgemeningen overkomen, mag hun draagwijdte niet onderschat worden.

Conclusie

Zowel epidemiologische bevindingen als theoretische analyses vanuit een psychodynamische visie op het ontstaan van psychische stoornissen leveren argumenten om de rol van maatschappij en cultuur als stresserende instanties voor het individu aan te nemen. Uit de aangehaalde gegevens blijkt tevens dat het hier om een complexe problematiek gaat die nog veel onderzoek en op punt stelling vraagt.

Tegenover radicale oplossingen, zoals deze van Cooper (1972), die alle heil verwacht van een radicale vernietiging van de maatschappij kunnen we de waarschuwing van Fromm (1955) plaatsen in verband met door geweld tot stand gebrachte veranderingen. 'Het is utopisch, schrijft Trimbos (1975), om te verwachten dat er ooit gemeenschappen (bijvoorbeeld de 'postrevolutionaire maatschappij') zullen zijn, die geen sociale structuur, geen waarden of normen of geen regels en wetten zouden hebben . . . Het veranderen van regels, die bevorderend zijn voor het ontstaan van een groot aantal psychosociaal deficiënte leden van de gemeenschap, dient een voortdurende en telkens hernomen zorg te zijn van het welzijnsstreven, waaraan ook de psychiatrie een bijdrage moet leveren'. Deze bijdrage zal echter steeds een gevolg moeten zijn van door-dachte, overlegde en gefundeerde studie en niet de uiting van een wilde opwelling van ongenoegen en persoonlijke frustratie.

Literatuur

- Adler, A. (1930) Individual psychology. In *Psychologies of 1930* (ed. C. Murchison), p. 395-405, Clark Univ. Press, Worcester.
- Cooper, D. (1972), *The Death of the Family*. Random House, New York.
- Dohrenwend, B. P. and Dohrenwend, B. S. (1969), *Social status and psychological disorder: a causal inquiry*. Wiley-Interscience, New York.
- Faris, R. E. L. and Dunham, H. W. (1939), *Mental disorders in urban areas*. University Chicago Press, Chicago.
- Frankl, V. (1951), *Logos und Existenz*. Amandus, Wien.
- Freud, S. (1930), *Das Unbehagen in der Kultur*. Psychoanalytischer Verlag, Leipzig, Wien, Zürich.
- Fromm, E. (1941), *Escape from freedom*. Rinehart, New York.
- Fromm, E. (1955), *The sane society*. Rinehart, New York.
- Goffman, E. (1961), *Asylums*. Penguin, New York.
- Harris, T. (1975), Social factors in neurosis, with special reference to depression. In *Research in neurosis*, (ed. H. M. Van Praag), pp. 22-39, Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht.
- Hest, F. van (1977), Eros en cultuur. *T. Psychiatrie* 19, 175-187.
- Hollingshead, A. B. and Redlich, F. C. (1958), *Social Class and Mental Illness*. Wiley, New York.
- Horney, K. (1937), *The neurotic personality of our time*. Norton, New York.
- Laing, R. D. (1969), *The Self and the others*. Tavistock, London.

- Langner, Th. S. and Michaël, S. T. (1963), *Life stress and mental health*. Free Press, Glencoe.
- Laqueur, M. P. (1968), General Systems Theory and Multiple Family Theory. *Current Psychiatric Therapy*, Vol. 8, Grune and Stratton, New York.
- Marcuse, H. (1955), *Eros and Civilisation*. Bacon, Boston.
- Mitscherlich, A. (1963), *Auf dem Weg zur Vaterlosen Gesellschaft*. Piper, München.
- Mitscherlich, A. (1969), *Die idee des Friedens und die menschliche Aggressivität*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Philips, D. L. (1968), Social class and psychological disturbance: the influence of positive and negative experiences. *Social Psychiatry*, 3, 41-46.
- Richter, H. E. (1976), *Flüchten oder Standhalten*. Rowohlt, Hamburg.
- Scheff, Th. J. (1974), The labelling theory of mental illness. *Amer Sociol. Rev.*, 39, 444-452.
- Skinner, F. (1972), *Beyond freedom and dignity*. Knopf, New York.
- Srole, L., Langner, Th. S., Michaël, S. T. et al. (1962), *Mental health in the metropolis. The Midtown Manhattan Study*. Mac Graw Hill, New York.
- Srole, L. (1977), Communication at the *Annual Meeting of the American Association*, Toronto.
- Sullivan, M. S. (1953), *The interpersonal theory of psychiatry*. Norton, New York.
- Trimbos, K. (1975), *Antipsychiatrie – Een overzicht*. Van Loghum Slaterus, Deventer.